

Kształtowanie języka mówionego ucznia a nauczanie literatury

(założenia metodologiczne)

* STANISŁAW KANIA
WSP Zielona Góra

POJĘCIE JĘZYKA MÓWIONEGO

Polski język mówiony do tej pory jest mało zbadany, co jest ogólnie znanym faktem. W ostatnim jednak czasie ta odmiana języka wzbudza coraz to większe zainteresowanie językoznawców¹.

Sam termin „język mówiony” używany bywa w różnych znaczeniach i z różnymi intencjami wartościującymi. M. Kniaginina podkreśla, że język mówiony ma zastosowanie w rozmowie, jest więc realizowany w przemijającej wypowiedzi ustnej, a „jego cechą charakterystyczną jest (w porównaniu z językiem pisanym) mniejsza ścisłość i mniejsza staranność w wyrażaniu myśli”².

Z. Klemensiewicz traktuje język mówiony jako jedną z zasadniczych odmian języka ogólnego i nazywa go **językiem potocznym**³. Zdaniem tego badacza język potoczny występuje najczęściej i najnaturalniej w postaci dialogu oraz rzadziej w postaci monologowej. Pierwszą postać nazywa **językiem potocznym konwersacyjnym**, drugą — **językiem potocznym monologowym**⁴. S. Urbańczyk zaś kwestionuje istnienie osobnego języka monologowego, który według niego bardzo się zbliża do literackiego⁵.

Najtrafniejszą interpretację języka mówionego dał ostatnio A. Furdal, który tym mianem określa „język używany przez społeczeństwo dla celów przede wszystkim komunikatywnych, choć nie wyłączając poznawczych i emocjonalnych, bez których żaden język istnieć nie może”⁶. I dalej stwierdza: „Jest to język, jakim się posługujemy na co dzień, używa-

¹ Por. J. Mayen, *O stylistyce utworów mówionych*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1972; K. Pisarkowa, *Składnia rozmowy telefonicznej*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1975; N. Perczyńska, *Wybrane cechy składniowo-stylistyczne polszczyzny mówionej*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1975; *Miejska polszczyzna mówiona. Metodologia badań*. Katowice 1976.

² *Encyklopedia wiedzy o prasie*. Kraków 1976, s. 111.

³ Z. Klemensiewicz, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*. Warszawa 1961, s. 116.

⁴ Tamże, s. 122.

⁵ S. Urbańczyk, *Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia*, (W:) *Z dziejów powstawania języków narodowych i literackich*. Warszawa 1956, ss. 9–36.

⁶ A. Furdal, *Klasyfikacja odmian współczesnego języka polskiego*. Wrocław 1973, s. 14.

jąc go jako środka porozumienia na tematy wspólne nam wszystkim, a więc odnoszące się do zajęć domowych, posiłków, ubrania, pogody, dojazdów do pracy, rozrywek itd. Pod względem budowy gramatycznej jest on dość jednolity, a słownikowo niezbyt rozbudowany. Ma charakter najbardziej uniwersalny i tak jest odczuwany przez przeciętnych przedstawicieli społeczeństwa”⁷. Jego pełna nazwa, zdaniem Furdala uwzględniająca stosunek do innych odmian, powinna brzmieć: **język potoczny mówiony kulturalny**⁸.

JĘZYK MÓWIONY I JĘZYK PISANY

Zagadnienie stosunku języka mówionego do języka pisanego można ujmować z różnych punktów widzenia, np. z psychologicznego punktu widzenia (kiedy język mówiony i język pisany traktuje się jako odrębne formy psychicznego zachowania człowieka), z socjolingwistycznego punktu widzenia (kiedy ma się na uwadze typy kontaktów językowych, sytuacji aktów mowy zmiennych i zróżnicowanych społecznie), z językoznawczego punktu widzenia (na płaszczyźnie wyodrębnienia odmiennych cech języka mówionego i pisanego oraz ich wzajemnego wpływu) i z metodycznego punktu widzenia (ukazanie sposobów realizacji wzajemnych związków języka mówionego i pisanego w pracy nad kształtowaniem języka uczniów).

Nas interesuje tu językoznawczy, psycholingwistyczny i socjolingwistyczny aspekt zagadnienia. Różnica między językiem mówionym a pisanym sprowadza się nie tylko do sposobu, trybu przekazania wypowiedzi. Ona tkwi głęboko w postawie mówiącego i piszącego, w środkach językowych i swoistych warunkach ich użycia. Język mówiony jest spontaniczny, improwizowany, dopuszczający pewne potknięcia i wykolejenia; język pisany — staranny, wygładzony, wytwór świadomej pracy językowej. W wielu wypadkach język mówiony zależy od reakcji słuchacza, może podlegać zmianie w zależności od tej reakcji. Natomiast język pisany nie zależy od reakcji adresata. Ważnym czynnikiem komunikatywnej, a szczególnie ekspresywno-impresywnej zawartości wypowiedzi ustnej są prozodemy: intonacja z melodią, akcent, pauzy, które uczestniczą w cyzelowaniu tworzywa wyrazowo-składniowego⁹. Wreszcie doniosłą rolę w uzupełnianiu języka mówionego odgrywają: kontekst konwersacyjny, kon-sytuacja, mimika i gesty.

Ogólnie można wydzielić trzy typy kontaktów językowych ludzi¹⁰:

⁷ Tamże, s. 14

⁸ Tamże, s. 15.

⁹ Z. Klemensiewicz, op. cit., s. 116.

¹⁰ W. Lubaś, *Językoznawstwo i język*. Poglądy 1976, nr 10, s. 18.

ogólnojęzykowy, lokalny i indywidualny. Pierwszy występuje wtedy, gdy mówiący (piszący) przygotowuje uprzednio swoją wypowiedź i przekazuje ją za pośrednictwem środków masowej informacji (radio, telewizja, druk). Ponieważ odbiorca jest masowy, społecznie bardzo zróżnicowany, tekst należy budować w ten sposób, aby był zrozumiały powszechnie przez wszystkich ludzi bez względu na poziom wykształcenia i wyrobienia kulturalnego. Takie teksty opracowują zwykle politycy, którzy swoje wypowiedzi adresują do szerokiego ogółu społeczeństwa. Drugi typ kontaktu językowego występuje w mniejszych grupach społecznych, kiedy mówiący i słuchający mogą nawiązać bezpośrednią konwersację: na zebraniu, podczas wykładu itp. W takim wypadku zachowanie słuchaczy może mieć wpływ na kształt formalny i treściowy wypowiedzi. Zarówno nadawca, jak i odbiorca tekstu zachowują się aktywnie i wymieniają swoje role. Wreszcie trzeci typ kontaktu ma najczęściej miejsce w dialogu. Rozmówcy w toku rozmowy zmieniają swoje funkcje nadawczo-odbiorcze. Obie strony zwykle wiele wiedzą o sobie, dlatego też ich teksty mogą być budowane z pewnymi niedopowiedzeniami i aluzjami. Forma językowa w tym typie kontaktu może być zgodna z przyzwyczajeniami mówiących, treścią ich rozmowy i stosunkiem do omawianych spraw.

Kształt stylistyczny wypowiedzi zależy przede wszystkim od typu kontaktu językowego: innymi środkami językowymi posługujemy się podczas uroczystego przemówienia, innymi podczas rozmowy z niezbyt dobrze nam znaną osobą, jeszcze innymi podczas pogawędki z bliskim kolegą. Staramy się budować swoją wypowiedź tak, aby jak najlepiej spełniła zamierzony cel — mając na uwadze zarówno adresata, jak i sytuację, w jakiej się odbywa wypowiedź.

Stosunek między językiem mówionym i pisanym od dawna zaprzętał uwagę badaczy. Ch. Bally stwierdza: „W rozmowie prawie zawsze sytuacja jest dana. Rzeczy, o których się mówi, albo są stale przed oczyma, albo też mogą być łatwo przywołane. Natomiast piszący musi sam stworzyć sobie tę sytuację, ułożyć ją na nowo przez właściwe uszeregowanie pojęć. Gdy bierzemy do rąk pióro, mamy do dyspozycji czas, możemy swobodnie zastanawiać się, wybierać, kombinować. I wreszcie to, co jest napisane, jest przeznaczone do czytania. Możemy więc uwzględnić wolny czas, którym dysponować będzie czytelnik dla zrozumienia tego, a w razie potrzeby, dla powtórnego przeczytania. To właśnie składa się na szczególne oblicze języka pisanego. Rozumiemy, dlaczego nie jest on i nigdy nie będzie identyczny z językiem mówionym. Może on oczywiście zbliżyć się do języka mówionego, może wzorować się na nim, lecz naśladowanie to jest zawsze przekształceniem lub deformacją”¹¹.

¹¹ *Stylistyka Bally'ego. Wybór tekstów*. Warszawa 1966, s. 102.

Natomiast W. Winogradow twierdzi, że „prawie w każdej mowie pisemnej tkwią elementy mowy ustnej, a prawie każda mowa ustna, o ile tylko nie sprowadza się do krótkich replik, zawiera formy języka pisanego”¹².

A. Lam podkreśla, że istotne są relacje między stylami, między sposobami wypowiedzania się w mowie i na piśmie. Według niego dadzą się wyróżnić dwie przeciwstawne postawy: „Pierwsza polega na ostrym przeciwstawieniu obu tych języków. Język pisany, w świetle tego stanowiska, powinien być szczególnie ukształtowany i wypielegnowany — niejako sztuczny w swojej kunsztowności i konwencjonalności środków. Ta sztuczność staje się wówczas zaletą, przedmiotem studiów, określoną sprawnością, kwalifikującą do posługiwania się słowem na piśmie. Co więcej — podobne wymagania stawia się wówczas językowi mówionemu w jego użyciach publicznych. Rozwija się osobna sztuka pięknego i skutecznego mówienia — retoryka. Mówiony język retoryczny wykazuje podobne cechy, co ozdobny i bogato ukształtowany język literatury, chwytły właściwe retoryce i poetyce zbliżają się do siebie (...).

Druga postawa jest niechętna sztuczności. Retoryka staje się wówczas określeniem negatywnym, a w cenę rośnie naturalność, traktowana jako zbliżenie się języka pisanego, literackiego do pewnych stylów mowy potocznej”¹³.

Stanowisko kompromisowe zajął Z. Klemensiewicz. Zauważa on, że „stosunek dwu podstawowych odmian języka ogólnego, tzn. języka potocznego i literackiego, jest rozwojowo nierozzerwalny i bardzo ścisły: język literacki opiera się na języku mówionym, ale na odwrót — język literacki silnie oddziałuje na język potoczny”¹⁴.

Właściwy opis całego polskiego języka mówionego jeszcze nie został dokonany. Ogólna charakterystyka języka literackiego zawarta jest w podręcznikach gramatyki opisowej i słownikach, nie zostało jednak określone, co z tego jest potoczne, a co należy do innych jego odmian. Mimo to można chyba oczekiwać, że w niedalekiej przyszłości powstaną prace na interesujący nas temat. Niemniej jednak niektóre cechy naszego języka potocznego narzucają się uwadze. Tak więc język mówiony reprezentuje z całą pewnością słownictwo ekspresywne, potoczną frazeologię stałą cechuje konkretność i obrazowość. Mówiąc zaś o składni języka potocznego, wspomnieć trzeba o typowych dla niej konstrukcjach: częstsze występowanie zdań pojedynczych w mowie niż w języku pisanym; gdy chodzi o zdania złożone, to język mówiony jest mniej skłonny do podrzęd-

¹² W. Winogradow, *Zagadnienie narracji wypowiedawczej w stylistyce*, (W:) *Z zagadnień stylistyki*. Warszawa 1937, s. 131.

¹³ A. Lam, *Język pisany i język mówiony*. Literatura 1976, nr 30, s. 11.

¹⁴ Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, s. 123.

nych niż pisany; częstsze występowanie równoważników zdań, zdań nominalnych i elips w języku mówionym niż pisany. Oczywiście, więcej tego rodzaju konstrukcji zaobserwujemy w dialogach, a nieco mniej w monologach.

ZASADY PRACY NAD ROZWOJEM JĘZYKA MÓWIONEGO UCZNIÓW

Badacz brytyjski, B. Bernstein, rozróżnia dwa rodzaje mowy: mowę wypracowaną i mowę ograniczoną. Mowa ograniczona w porównaniu z wypracowaną charakteryzuje się m.in. uboższym słownictwem (szczególnie dotyczy to użycia spójników wyrażających związki logiczne i przyczynowo-skutkowe), zredukowaną wartością symboliczną, nasileniem stałych związków frazeologicznych, prostszymi strukturami składniowymi itp.¹⁵

Według Bernsteina mowa ograniczona związana jest ze środowiskami słabszymi ekonomiczno-społecznie. Rzutuje ona we właściwy sobie sposób na rozwój umysłowy dzieci wywodzących się z takich środowisk, wpływając jednocześnie niekorzystnie na proces przyswajania wiedzy szkolnej podawanej z reguły w mowie wypracowanej. Wynikają z tego określone konsekwencje dla praktyki dydaktycznej w szkole. Dzieci z mową ograniczoną mogą uczyć się skutecznie pod warunkiem zastosowania odpowiedniego programu oddziaływań zindywidualizowanych zmierzających zarówno do rozwoju sprawności językowej, jak i nauczania efektywnych sposobów przyswajania wiedzy szkolnej.

W świetle dotychczasowej praktyki i teorii dydaktyki języka można sformułować główne zasady pracy nad kształtowaniem języka mówionego uczniów:

1. STWARZANIE MOTYWÓW MÓWIENIA

Ważne jest stworzenie sytuacji sprzyjających wzajemnemu komunikowaniu się, zasięganiu i udzielaniu informacji, stawianiu pytań i dawaniu odpowiedzi lub wyjaśnień. Chodzi o to, aby uczniowie mogli i chcieli się wypowiadać.

Niemniej ważną rzeczą jest dostrzeganie przez uczniów licznych korzyści płynących z posiadanej sprawności językowej. „Sprawność mówienia — stwierdza Z. Klemensiewicz — oddaje nieocenione usługi w nabywaniu nowej wiedzy, w określaniu własnego stanowiska, w dyskusji i polemice, w najrozmaitszych sytuacjach życia prywatnego i publicz-

¹⁵ B. Bernstein, *Social Structure, Language and Learning*, (W:) *The Psychology of Language, Thought and Instruction*. J.P. De Cecco (ed.). London — New York — Sydney — Toronto 1969, ss. 89—103.

nego: w działalności politycznej i społecznej, w kręgu zawodowym i towarzyskim, przy nauce i zabawie”¹⁶.

Chodzi też o to, aby uczniowie mieli przekonanie, że sprawność ta nie jest darem wrodzonym, ale wynikiem stałej pracy nad sobą.

2. KORELACJA PRACY NAD KSZTAŁTOWANIEM JĘZYKA MÓWIONEGO Z ROZWOJEM MYŚLENIA UCZNIÓW

Zasada ta oparta jest na przekonaniu o istniejącej obiektywnie zależności między językiem i myśleniem, między poziomem rozwoju języka i poziomem rozwoju umysłowego ucznia oraz rozwojem jego zdolności myślowych¹⁷.

Sposoby realizacji tej zasady widzą metodycy w specjalnych ćwiczeniach z zakresu logicznego myślenia, obserwacji i takiej organizacji zajęć dydaktycznych, które by zapewniały samodzielność myślenia uczniów¹⁸.

3. WSPÓLZALEŻNOŚĆ MIĘDZY JĘZYKIEM MÓWIONYM A PISANYM

Ta zasada również oparta jest na przekonaniu o istniejącej obiektywnie jedności ustnej i pisanej odmiany języka. Na język ucznia oddziałują przede wszystkim dwie odmiany języka literackiego: normatywno-dydaktyczny język podręczników szkolnych i wzorowany na nim pogadanki nauczyciela oraz język artystyczny literatury. Lektura utworów literackich może być doskonałą pomocą w kształtowaniu języka mówionego pod warunkiem, że nauczyciel będzie z nich korzystał umiejętnie i ostrożnie. Czym innym bowiem jest język literatury, a czym innym język, którym posługiwać się ma uczeń czy w przyszłości dorosły w codziennym obcowaniu z ludźmi i w pracy zawodowej. Język utworu literackiego nie tyle dostarcza wzorców mówienia, co uwrażliwia odbiorcę na sposoby formowania języka. Pokazuje możliwości, jakimi język dysponuje.

Poznanie w toku nauki szkolnej utworów literackich wydaje się nadzwyczaj ważne dla rozbudowywania się znaczeń wyrazów określających właściwości psychiczne ludzi i stosunki społeczne. Zetknięcie się z literackimi charakterystykami postaci, porównaniami i przenośniami wpłynąć może na wzbogacenie semantycznej warstwy języka ucznia. Opowiadanie, plan, streszczenie — to formy wypowiedzi, których ćwiczenie

¹⁶ Z. Klemensiewicz, *O potrzebie kształcenia sprawności mowy*. Nowa Szkoła 1961, nr 4, s. 11.

¹⁷ Por. A. Jurkowski, *Ontogeneza mowy i myślenia*. Warszawa 1975, ss. 8–120; R. Żerański, *Rola werbalizacji w czynnościach poznawczo-myślowych*. Poradnik Językowy 1976, nr 8, ss. 365–373.

¹⁸ Por. W. Ptaszyński, *Kształtowanie języka ucznia przy zastosowaniu wskazań logiki. Ćwiczenia w mówieniu i pisanu — próba uzupełnienia tradycyjnej metodyki*. Warszawa 1970.

opiera się często na lekturze, czasem również lektura jest punktem wyjścia do ćwiczeń polegających na obserwacji życia. Układanie planów na podstawie czytanek przydaje się do układania planu dyspozycyjnego własnych wypowiedzi ucznia. Wyróżnianie opisu, opowiadania i dialogu w utworze literackim prowadzi bezpośrednio do kształcenia tych form wypowiedzi w oderwaniu od lektury.

Szczególne miejsce w pracy nad kształtowaniem języka mówionego uczniów zajmują swobodne wypowiedzi na temat lektury. Słusznie podkreśla W. Pasterniak, że spełniają one funkcję dydaktyczną już tylko ze względu na sam akt wypowiedzi, ale poza tym są istotnym elementem procesu uczenia się i wyrazem działalności myślowej¹⁹. W związku z tym sformułował on dwa wskazania praktyczne:

„1) Wszelkie analizy dzieł literackich w szkole należy rozpoczynać od swobodnych wypowiedzi uczniów na temat tych dzieł. Wypowiedzi te pozwalają bowiem określić stopień rozumienia utworów.

2) W swobodnych wypowiedziach na temat lektury wysuwa młodzież zagadnienia istotne, związane z główną treścią utworu, często najbardziej emocjonujące. Ze względów psychologicznych i dydaktycznych powinny one wyznaczać kierunek pracy nad dziełem literackim”²⁰.

W ćwiczeniach językowych występuje uczeń czynnie, jako wypowiadający swe własne myśli i uczucia, korzystając w miarę poziomu nauczania zarówno z elementów treściowych i formalnych zdobytych m.in. przez lekturę, jak też z umiejętności dysautomatyzacji słownego procesu mówienia i świadomego dobierania odpowiednich środków językowych. Stworzone przez nauczyciela umyślnie, metodycznie i konsekwentnie okazje powinny przełamać w uczniach nieśmiałość i niechęć publicznego przemawiania oraz uczestnictwa w zbiorowej rozmowie.

4. KORELACJA PRACY NAD ROZWOJEM JĘZYKA MÓWIONEGO Z NAUCZANIEM GRAMATYKI

Gramatyka z istoty swej jest nauką o budowie języka, ale nauczanie jej nie może się sprowadzać do abstrakcyjnej klasyfikacji elementów języka. Podczas lekcji gramatyki powinno się głównie ukazywać powiązania między tymi elementami. Tego rodzaju wiedza ma bezpośrednie zastosowanie w praktyce, mówienie bowiem nie jest niczym innym, jak budowaniem doraźnym wypowiedzi z istniejących już elementów językowych według gotowych schematów.

W wychowaniu językowym szczególnie ważne jest wyrobienie odpowiedniego stosunku do języka. Fundamentem tego stosunku jest rosna-

¹⁹ Por. W. Pasterniak, *Swobodne wypowiedzi uczniów na temat lektury (Uwagi i propozycje metodyczne)*. Kwartalnik Rzeszowski 1967, nr 3, s. 41–46.

²⁰ Tamże, s. 44.

ce z wiekiem poczucie odpowiedzialności za to, co się mówi i jak się mówi. Pobyt ucznia w szkole sprzyja kształtowaniu jego języka mówionego. Uczeń bowiem znajduje się w sytuacji, w której nie może mówić, co chce i kiedy chce. Musi coraz lepiej panować nad swoim językiem oraz bardziej liczyć się z odbiorcą — wypowiadać się w sposób zorganizowany i jasny.

SHAPING OF THE PUPIL'S SPOKEN LANGUAGE AND TEACHING LITERATURE

(methodical presuppositions)

* STANISŁAW KANIA

Summary

This article presents a problem, which has been only little examined so far and which has been omitted in Polish didactics of the native language. The author gives attention to the fact, that the mere concept of „spoken language” has not yet been precisely defined in linguistic literature.

He eventually discusses the mutual relations between spoken and written language under a linguistic, psycholinguistic and sociolinguistic aspect. Beyond that he puts into words four principles of work on the evolution of the spoken language:

1. Erection of a system of principles for the motives of speaking
2. Correlation of work on shaping the spoken language in accordance with the evolution of the pupil's way of thinking
3. Interdependence of the spoken language and the written one
4. Correlation of work on the evolution of the spoken language and the teaching of grammar.

Translated by Jan Roenig